

УДК 347.91

DOI: 10.33663/1563-3349-2025-98-197

О. В. ГОРЕЦЬКИЙ

СИСТЕМА МЕТОДІВ ДОСЛІДЖЕННЯ ДОСТУПНОСТІ ПРАВОСУДДЯ У ЦИВІЛЬНИХ СПРАВАХ: ОБҐРУНТУВАННЯ ВИБОРУ ТА МЕЖІ ЗАСТОСУВАННЯ

Обґрунтовано, що для глибокого розуміння сучасних правових явищ необхідний розвинений методологічний інструментарій, а не лише традиційний нормативістський підхід, і тому юридична наука має шукати нові методологічні основи. Стаття детально обговорює філософські, загальнонаукові, неюридичні та загальноправові методи, які застосовуються до вивчення цивільного процесуального права, включаючи діалектичний, формально-юридичний, історико-правовий та порівняльно-правовий методи. Особлива увага приділяється міждисциплінарним дослідженням і використанню соціологічних та економічних підходів для оцінки ефективності правосуддя. Наголошується, що методологія є ключовою основою для системного дослідження доступності суду та розробки обґрунтованих пропозицій щодо вдосконалення законодавства.

Ключові слова: доступність правосуддя, методи дослідження, цивільні справи, цивільне судочинство, цивільне процесуальне право, цивільна процесуальна доктрина, система методів, діалектичний метод, формально-юридичний метод, історико-правовий метод, порівняльно-правовий метод, спеціальні методи дослідження.

Goretsky Oleg. System of methods for researching access to justice in civil cases: justification of choice and limits of application

His article examines methods for studying access to justice in civil cases. The author argues that a comprehensive understanding of contemporary legal phenomena requires a developed methodological toolkit, not just the traditional normative approach, and therefore legal scholarship must seek new methodological foundations. The article thoroughly discusses philosophical, general scientific, non-legal, and general legal methods applicable to the study of civil procedural law, including dialectical, formal legal, historical legal, and comparative legal methods. Particular attention is given to interdisciplinary research and the use of sociological and economic approaches to assessing the effectiveness of justice. In conclusion, it is emphasized that methodology is a

© ГОРЕЦЬКИЙ Олександр Васильович – кандидат юридичних наук, адвокат, доцент кафедри публічного та міжнародного права Київського національного університету імені Вадима Гетьмана, ORCID: 0009-0009-9079-0002

key foundation for a systematic study of court accessibility and the development of well-founded proposals for legislative improvement.

Key words: accessibility of justice, research methods, civil cases, civil proceedings, civil procedural law, civil procedural doctrine, system of methods, dialectical method, formal-legal method, historical-legal method, comparative-legal method, special research methods.

Кожен предмет наукового дослідження передбачає використання відповідних його природі методів вивчення. Приймавши цю тезу як базову, спробуємо визначити вихідні методологічні прийоми та способи пізнання доступності правосуддя у цивільних справах. Це важливо в контексті глибокого осмислення сучасних явищ правової дійсності, що вимагають застосування розвиненого методологічного інструментарію, а не тільки нормативістського підходу, який тривалий час панував у вітчизняному правознавстві.

Тому виправданим видається твердження про те, що завданням юридичної науки сьогодні є пошук нової методологічної основи дослідження галузевих наук про державу і право. Висловлювані погляди стосуються і цивільної процесуальної доктрини, яка зазнає відомих труднощів при конструюванні новітніх методів вивчення процесуальних норм та інститутів. Хоча цілком очевидно, що від обраних методів залежать підсумки дослідження поставлених питань, а в ширшому сенсі – конкретні законодавчі зміни у сфері цивільної юрисдикції. Без вирішення ключових проблем методології навряд чи варто розраховувати на отримання будь-яких відчутних результатів при проведенні реформи судової влади та цивільного судочинства, а також рекодифікації матеріального та процесуального законодавства.

Переходячи до питань методології, спочатку зазначимо, що в теорії права поняття «методологія» належить до числа досить спірних. Її нерідко пропонують розглядати як специфічну сферу наукового знання, що займає лише проміжне місце між конкретними науками і філософією [1, с. 3-20]; або невід’ємну складову теорії пізнання, яка незмінно притаманна будь-якій науці [2, с. 21]; або як систему знання, що межує з філософією та іншими. Незважаючи на відмінності у феноменологічній інтерпретації методології, вона продовжує визначати можливі шляхи та методи здійснення наукового пізнання.

Не менш дискусійною є розглянута проблема в науці цивільного процесуального права. С. Дронов доводить, що методологія – це концептуальна категорія, метою якої є узагальнення способів і засобів, що дозволяють розкрити зміст досліджуваного явища і підтвердити достовірність висновків [3, с. 25-29]. Х. А. Джавадов розглядає методологію як систему засобів, методів, прийомів пізнання, що використовуються в певній науці, а також як принципи організації пізнавальної діяльності. Методологія, на думку цього дослідника, допомагає систематизувати, структурувати та перевірити істинність наукового знання [4, с. 131-135]. О. В. Дем'янова обґрунтовує, що верховенство права є методологічною концепцією науки цивільного процесуального права, завдяки своєму світоглядному підходу, впливу на правові категорії, способу детермінації правил функціонування процесуального механізму та впорядкуванню наукового знання [5, с. 85-89]. В. І. Бобрик підкреслює, що достовірність результатів наукового пошуку обумовлюється способом їх отримання, тому будь-яке дослідження повинно включати розробку методології. Розмежовуючи поняття «методи», «методика» і «методологія», автор не погоджується з підходом, що розглядає методологію лише як сукупність методів, і зазначає, що в кожному окремому дослідженні вчений за певною методикою застосовує сукупність методів наукового пізнання відповідно до того чи іншого методологічного вчення (методології) [6, с. 111-162].

Основною категорією методології як науки є категорія методу. З урахуванням етимології цього слова правомірним видається розуміння методу як наукового інструментарію, що сприяє акумулюванню знань про пізнаваний предмет. Організація наукової діяльності, по суті, може бути зведена до визначення методологічних принципів дослідження, іншими словами, як сукупності методів, що використовуються. Ці судження є відправними при осмисленні методологічної проблематики доступності правосуддя у цивільних справах цивільного судочинства.

Беручи до уваги різноманіття сформованих підходів до з'ясування сутності правових явищ, можна висунути гіпотезу, що методологічну основу вивчення доступності правосуддя у цивільних справах становлять такі методи пізнання: філософські та загальнонаукові, методи дослідження правових і неправових наук, спеціальні методи, властиві лише цивільному процесуальному праву.

Одним з основних філософських прийомів вивчення дійсності, незважаючи на неодноразові спроби нівелювання його значення, продовжує залишатися діалектичний метод. Власне, діалектика дозволяє пізнати предмет з усіх мислимих сторін, враховувати всі його можливі риси та прояви. Принципи, закони і категорії діалектики й сьогодні, за висловом учених, є фундаментом наукового світогляду в будь-якій галузі знання [7, с. 219].

Погоджуючись у цілому з такою оцінкою діалектики, наголошуємо, що використання цього методу сприяє розумінню особливостей розвитку цивільного судочинства, переважно з точки зору нормативної регламентації доступності суду, обґрунтуванню найефективніших і водночас доцільних судових процедур, формуванню сталої судової практики. За допомогою діалектики можливе вивчення юридичної природи процесуальних прав і обов'язків, інститутів і стадій цивільного процесу як базових елементів, що забезпечують доступність судового захисту. Діалектичний метод дослідження дозволяє узагальнити та виявити глибинні закономірності й протиріччя в ході здійснення правосуддя у цивільних справах.

Ще одним філософським прийомом пізнання доступності правосуддя є метафізичний метод. Незважаючи на деяку його критику у філософській теорії, він цілком застосовний при осмисленні понять суду та справедливості, розкритті сутнісної природи доступності правосуддя, її меж, характеристиці пропозицій щодо спрощення цивільного процесу.

При дослідженні проблеми доступності правосуддя у цивільних справах можуть бути використані й такі загальнонаукові способи вивчення дійсності, як методи аналізу і синтезу, індукції та дедукції, прогнозування і моделювання, системний і діяльнісний підходи. Вони сприяють логічному та системному аналізу правосуддя не як довільного набору розрізнених правил і процедур, а як цілісної системи, де всі елементи взаємопов'язані між собою, моделюванню того, як зміна одного елемента системи вплине на інші елементи. Неоціненну допомогу надають розглянуті загальнонаукові методи при формуванні оціночних суджень щодо ймовірного стану цивільного судочинства в майбутньому і відповідно нових наукових ідей і концепцій перетворення законодавства та судової практики.

У рамках постановки питання щодо методологічних основ вивчення доступності правосуддя у цивільних справах, не можна не зупинитися й на методах дослідження, широко використовуваних неюридичними науками. Вважаємо, що вони можуть дати додаткові потенційні можливості сучасним дослідникам національного права і процесу. Йдеться про використання методів економічного аналізу з огляду на те, що будь-яке реформування безпосередньо залежить від економічного потенціалу держави. Соціологічні прийоми дають змогу зрозуміти як культурні чинники впливають на ставлення учасників справи до виконання своїх процесуальних обов'язків, а й у ширшому плані дати максимально точний прогноз наслідків тих чи інших законодавчих рішень для функціонування такого суспільства. Це пов'язано з тим, що соціологічні методи (анкетування, інтерв'ю, статистичний метод тощо) сприяють аналізу емпірично перевірених фактів, виявленню об'єктивних перешкод на шляху до доступності правосуддя.

Жодне дослідження юридичної проблематики не може обійтися без використання загальноправових методів пізнання. Ці методи дають змогу розглянути доступність правосуддя з різних боків: від їх нормативного закріплення до практичного застосування. Серед таких методів насамперед може бути названий формально-юридичний (догматичний) метод. Він сприяє формуванню понятійно-категоріального апарату наукового дослідження. Поняття і категорії – це первинні елементи будь-якого наукового аналізу. Від розуміння їхньої природи та змісту залежить подальший перебіг і висновки теоретичного дослідження. Проте роль цього методу не повинна вичерпуватися лише формуванням понятійно-категоріального апарату. Формально-юридичний метод як спосіб наукового аналізу правових явищ акцентує також увагу дослідників на характеристиці змістовних аспектів права. Йдеться про вивчення нормативної моделі цивільної процесуальної діяльності, яка може бути пізнана лише в результаті тлумачення правових норм і дослідження всіх можливих взаємозв'язків між ними.

Особливе значення в ході дослідження теоретико-прикладних проблем доступності правосуддя у цивільних справах має історико-правовий метод вивчення. Виявлення та характеристика ключових етапів становлення судової влади та правосуддя у цивільних справах – одне з актуальних завдань сучасної вітчизняної юри-

дичної та історичної науки. Змінюються підходи до трактування та оцінки тих чи інших історичних подій, по-новому визначається масштаб і роль особистостей у безперервному історичному розвитку кожної з країн, акцентується увага на нових або маловідомих сторінках минулого, але одне залишається завжди незмінним – важливість вивчення часу виникнення та подальших періодів розвитку та зміцнення української державності, формування її основних демократичних інституцій, відмінних особливостей (принципів) їх функціонування в різні періоди такого розвитку, серед яких окремо слід виділяти і критично осмислювати переломні моменти боротьби за свою самостійність і незалежність.

Ця теза, з позиції сьогодення, не тільки не втрачає своєї значущості, а й видається ще більш принциповою. Справа навіть не стільки в потребі повного відходу від радянського минулого в будь-яких його проявах, позбавлення будь-якої матеріальної та духовної спадщини тієї епохи, скільки в необхідності та корисності виховання нових поколінь громадян, які не зазнали примусового насадження чужих цінностей у всіх сферах державної влади та суспільних відносин. Законодавство і правова думка, звісно ж, не могли залишатися поза такою увагою та впливом на формування в цілому правової свідомості й культури, явищ правової дійсності. Історичні дослідження потрібні для обґрунтування належності українців до спільноти європейських народів, не виключаючи можливі самотні національні риси, визначення витоків і подальшої еволюції їх правових традицій, зокрема з точки зору забезпечення доступності правосуддя у цивільних справах. Одним з аспектів таких багатогранних досліджень є, на нашу думку, неодмінне звернення до багатого історичного досвіду вітчизняних цивільних процесуальних форм, що відобразили в різні епохи своєрідність порядку розгляду та вирішення правових спорів. По суті, це перший важливий крок на шляху наукового обґрунтування проблеми доступності судового захисту в умовах неминучої європеїзації національного цивільного судочинства.

Сучасні цивільні процесуальні системи – це, мабуть, підсумок тривалої еволюції, що супроводжується безперервним пошуком належних моделей діяльності сторін і суду. Цей процес неможливий без накопичення та осмислення історичної практики успішного функціонування доступних цивільних процесуальних форм, що

в кінцевому підсумку обумовлюють напрями вдосконалення судової влади та судочинства. У цьому плані безцінну допомогу досліднику може надати історико-правовий метод дослідження правових явищ. Йдеться про можливість вивчення правосуддя у цивільних справах на різних відрізках становлення української державності, в тих формах, в яких воно реально існувало. Це сприятиме не тільки встановленню важливих зв'язків між минулим і сьогоденням, а й концептуальному визначенню шляхів вирішення наявних проблем у законодавстві, юридичній доктрині та судовій практиці. Тому виправданим є звернення до тих основоположних процедур цивільного судочинства, які певною мірою можуть свідчити про доступність судового захисту та найбільш значущі етапи розвитку вітчизняного цивільного процесуального права.

На окрему увагу в сучасних умовах глобалізації та зближення різних правопорядків заслуговує порівняльно-правовий метод дослідження. Він цілком застосовний і при вивченні актуальних проблем цивільного процесуального права, оскільки сприяє осмисленню вітчизняної цивільної процесуальної системи з позиції її зіставлення з реально функціонуючими зарубіжними системами цивільного процесу, а також міжнародними стандартами справедливого судового розгляду. Плідним видається порівняння правосуддя у цивільних справах у системах загального та континентального права, аналіз спільності та відмінності на доктринальному рівні, у нормативному закріпленні та практиці реалізації концептів доступності судового захисту, зрештою, розуміння загальних закономірностей правового регулювання цивільного судочинства та унікальних законодавчих підходів у окремих державах. Компаративістика дає змогу, позитивно сприймаючи успішний іноземний досвід, віднайти найкраще юридичне вирішення проблем, які існують у судовому правозастосуванні.

Наприклад, світовий досвід пропонує нам готові, апробовані рішення, що стосуються моделі наказного провадження, форми розгляду групових позовів, диференціації цивільного процесу, альтернативних способів вирішення правових спорів. Видається, що сьогодні це важливо, особливо в річищі подальшої гармонізації національного права з правом Європейського Союзу. Звісно, варто пам'ятати і про ризики (труднощі) впровадження зарубіжних ідей та практик на ниві вітчизняного правознавства, як, утім, і будь-

яких нових ідей та пропозицій. Проте порівняльно-правовий метод незамінний при проведенні кардинальних реформ судової влади та правосуддя.

При визначенні ефективного методологічного інструментарію вивчення доступності правосуддя не можна не відзначити й спеціальні методи дослідження, які широко застосовуються в процесуальних галузях права. Йдеться про метод аналізу та узагальнення судової практики. Як відомо, особливість використання цього методу полягає в системному вивченні судових рішень з метою виявлення стійких тенденцій, суперечностей і прогалин у правозастосуванні. Він допомагає побачити, як працюють законодавчі моделі в умовах повсякденного життя, якою є причина правових спорів, які зміни будуть доцільними у зв'язку з цим.

Щодо розглядуваної проблематики корисним вбачається використання методу аналізу та узагальнення судової практики для виявлення: реальних перешкод судового захисту. Приклади із судової практики покажуть, з яких конкретних підстав суди найчастіше повертають позовні заяви або залишають їх без руху – чи є це поодинокими випадками чи системною проблемою формалізму; типових помилок і розбіжностей у тлумаченні цивільного процесуального закону (скажімо, як суди застосовують норми про звільнення від судових витрат); проблем виконання процесуальних гарантій (приміром, як фактично реалізується право на безкоштовну юридичну допомогу); прогалин у законодавстві – на якому етапі судового розгляду сторони найчастіше стикаються з непереборними труднощами); оцінки ефективності процесуальних форм. Розуміння реальної дії законодавчих норм – це крок на шляху забезпечення доступності правосуддя у цивільних справах.

Підбиваючи підсумки формування методологічного підґрунтя дослідження проблематики, що розглядається, варто зазначити про наявність широкого інструментарію для пізнання правових явищ, зокрема у сфері судової юрисдикції. Поряд із традиційними методами вивчення, в основі яких лежить догма права, сучасна цивільна процесуальна доктрина може й повинна розвивати міждисциплінарні дослідження, використовувати багато переваг, що дає застосування методів, властивих іншим, неюридичним наукам. Це дасть змогу враховувати правові та неправові чинники, що безпосередньо впливають на дотримання або порушення

порядку здійснення правосуддя у цивільних справах; наблизить до розуміння численних проблемних аспектів доступності судового захисту; оцінити ефективність пропонуваного законодавчих підходів тощо. Зрештою йдеться про всебічний аналіз природи та змісту правосуддя у цивільних справах із позиції його доступності, про необхідність забезпечення справедливості судового розгляду, теоретичного розроблення дієвих заходів щодо удосконалення цивільного процесуального законодавства та практики його застосування. Хоча варто завжди пам'ятати, що саме методологія виступає основою системного дослідження доступності правосуддя у цивільних справах. Вона не лише визначає структуру дослідження, а й впливає на розуміння природи доступності суду, забезпечуючи можливість різного погляду на її сутність і значення, пропонує різні шляхи поліпшення порядку розгляду та вирішення цивільних справ, правозастосування. При цьому важливо не припускатися методологічних помилок, здатних призвести до поверхових наукових висновків і необґрунтованих пропозицій.

1. Оніщенко Н. Методологія теорії держави і права (деякі аспекти розгляду). *Держава і право*. 2016. Вип. 70. С. 3-20. 2. Тарахонич Т. Методологічні аспекти дослідження правового регулювання. *Держава і право*. 2009. № 45. С. 21. 3. Дронов С. Методологія дослідження темпоральних принципів цивільного судочинства. *Підприємництво, господарство і право*. 2018. № 6. С. 25-29. 4. Джавадов Х. А. К вопросу о новых методологических основаниях исследования проблемы эффективности гражданского судопроизводства. *Часопис Київського університету права*. 2020. № 3. С. 131-135. 5. Дем'янова О. В. Методологічні властивості верховенства права в цивільному судочинстві України. *Історико-правовий часопис*. 2015. № 1 (5). С. 85-89. 6. Бобрик В. І. Диференціація цивільного судочинства: методологія, стан і перспективи. Одеса: Видавничий дім «Гельветика», 2020. 636 с. 7. Шевчук Р. Ще раз про діалектичний метод у правознавстві. *Підприємництво, господарство і право*. 2016. № 11. С. 216-219.

References:

1. Onishchenko N. Metodolohiia teorii derzhavy i prava (deiyaki aspekty rozghliadu). *Derzhava i pravo*. 2016. № 70. S. 3-20. 2. Tarakhonych T. Metodolohichni aspekty doslidzhennia pravovoho rehuliuвання. *Derzhava i pravo*. 2009. № 45. S. 21. 3. Dronov S. Metodolohiia doslidzhennia temporalnykh pryntsyviv tsyvilnoho sudochynstva. *Pidpriemnystvo, hospodarstvo i pravo*. 2018. № 6. S. 25-29. 4. Dzhavadov Kh. A. K voprosu o novykh metodolohycheskykh osnovanyiakh yssledovaniya problemy efektyvnosti

hrazhdanskoho sudoproyzvodstva. *Chasopys Kyivskoho universytetu prava*. 2020. № 3. S. 131-135. 5. Demianova O. V. Metodolohichni vlastyvosti verkhovenstva prava v tsyvilnomu sudochynstvi Ukrainy. *Istoryko-pravovyi chasopys*. 2015. №1 (5). S. 85-89. 6. Bobryk V. I. Dyferentsiatsiia tsyvilnoho sudochynstva: metodolohiia, stan i perspektyvy. Odesa: Vydavnychiy dim «Helvetyka», 2020. 636 s. 7. Shevchuk R. Shche raz pro dialektychnyi metod u pravoznavstvi. *Pidpriumnystvo, hospodarstvo i pravo*. 2016. № 11. S. 216-219.

Goretsky Oleg. System of methods for researching access to justice in civil cases: justification of choice and limits of application

The article is devoted to defining the initial methodological approaches and methods for assessing the accessibility of justice in civil cases. It emphasises that the results of the study and specific legislative changes in the field of civil jurisdiction depend on the methods chosen. Without resolving key methodological issues, it is impossible to expect tangible results from the reform of the judiciary and civil proceedings. Methodology is the basis for a systematic study of access to justice in civil cases.

The hypothesis is put forward that the methodological basis for studying the accessibility of justice consists of philosophical and general scientific methods, methods of research in legal and non-legal sciences, as well as special methods specific to civil procedural law.

The dialectical method remains one of the main techniques for studying reality, contributing to an understanding of the peculiarities of the development of civil proceedings, the justification of effective judicial procedures, and the formation of stable judicial practice. The metaphysical method is applicable in understanding the concepts of court and justice, revealing the essential nature of access to justice and its limits. General scientific methods include methods of analysis and synthesis, induction and deduction, forecasting and modelling, as well as systemic and activity-based approaches. These methods contribute to the logical and systematic analysis of justice as a holistic system and the modelling of the impact of changes in the system.

The use of economic analysis methods is proposed, since reform depends on the economic potential of the state. Sociological techniques make it possible to predict the consequences of legislative decisions, analyse empirically verified facts, and identify objective obstacles to the accessibility of justice.

The formal-legal method contributes to the formation of a conceptual-categorical apparatus and the study of the normative model of civil procedural activity through the interpretation of legal norms. The historical-legal method is particularly important for studying the historical experience of domestic civil procedural forms, which is a step towards the scientific justification of the problem of access to justice in the context of the Europeanisation of judicial proceedings. The comparative legal method is applicable in the context of globalisation, allowing the domestic system to be compared with foreign (common and continental law) and international standards of fair trial.

It is necessary for finding the best legal solutions using successful foreign experience.

The method of analysis and generalisation of judicial practice is indispensable for the systematic study of court decisions. It helps to identify real obstacles to judicial protection and assess the effectiveness of procedural forms.

Modern civil procedural doctrine should develop interdisciplinary research, taking advantage of methods inherent in other sciences to take into account legal and non-legal factors affecting the administration of justice. A comprehensive methodological approach is necessary for a comprehensive analysis of the nature and content of justice from the perspective of its accessibility, ensuring the fairness of court proceedings, and developing effective measures to improve civil procedural law.

Key words: accessibility of justice, research methods, civil cases, civil proceedings, civil procedural law, civil procedural doctrine, system of methods, dialectical method, formal-legal method, historical-legal method, comparative-legal method, special research methods.